

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

CUID, June 2018, 22 (1): 489-513

Dede Korkut Hikâyeleri'nde Türk-İslam İnanışlarının İtikâdî Göstergeleri *

Theological Indications of Early Turkish-Muslim Faith in Dede Korkut Stories

Murat Serdar

Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelâm Anabilim Dalı
Assoc. Prof., Erciyes University, Theology Faculty, Department of Kalam
Kayseri, Turkey mserdar@erciyes.edu.tr
<http://orcid.org/0000-0002-8643-1869>

Harun Işık

Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelâm Anabilim Dalı
Assoc. Prof., Erciyes University, Theology Faculty, Department of Kalam
Kayseri, Turkey harun@erciyes.edu.tr
orcid.org/0000-0002-0818-6482

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 06 Nisan/April 2018

Kabul Tarihi / Accepted: 08 Haziran/June 2018

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran/June 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Cilt / Volume: 22 **Sayı – Issue:** 1 **Sayfa / Pages:** 489-513

DOI: <https://doi.org/10.18505/cuid.413230>

* Bu makale, I. Uluslararası Dede Korkut Türk Kültürü-Tarihi ve Edebiyatı Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ve basılmayan "Türklerin Müslüman Oluşları Dönemleri Dini-İtikadî İnançlarının Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki Göstergeleri" adlı tebliğin başlığı değiştirilerek, içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir. /This paper is the final version of an earlier presentation titled "Indicators of Religious-Theological Beliefs of the Turks when they Became Muslims in Dede Korkut Stories", not previously printed, but orally presented at a symposium titled "First International Dede Korkut Turkish Culture-History and Literature Symposium", the title has been changed, the content of which has now been developed and partially modified.

Dede Korkut Hikâyeleri'nde Türk-İslam İnanışlarının İtikâdî Göstergeleri

Öz: Dede Korkut Hikâyeleri Oğuz Türklerinin X-XI. yüzyıllarda yaşadıkları bir takım olay ve mücadeleleri şahıslar etrafında anlatan milli kültür mirasımızdır. Söz konusu zaman aralığı özellikle Türklerin Müslüman oldukları tarihler olarak önemlidir. Bu eserde Türklerin kahramanlıkları Müslümanlıktan önce ve sonraki örf, adet ve gelenekleri, sosyo-kültürel ve ahlaki yaşantıları analiz edilmiştir. Eserde üzerinde durulan mevzulardan biri de Türklerin Müslüman olmalarını müteakiben dînî inanışları ve ibadetleridir. Bu bağlamda Allah inancı hikâyelerde en çok üzerinde durulan inanç esasıdır. Ulûhiyet konuları içinde yer alan Kader konusu da hikâyelerde işlenen diğer bir temadır. Ayrıca başta Hz. Muhammed olmak üzere bazı peygamberler hakkında anlatımlara da yer verilmiştir. Diğer taraftan Cebrail ve Azrail isimli meleklerden bahsedilmiştir. İlahi kitaplara gelince, sadece Kur'an'dan ismen bahsedilmiş, diğer kitaplara değinilmemiştir. Yine ölüm, kıyamet, Cennet, Cehennem, Kevser Havuzu gibi ahiret inancı içerisinde yer alan inanışlara da yer verilmiştir. Dede Korkut Hikâyeleri İslam dinini öğretmek için yazılmış didaktik bir yapıt değildir. Bilakis hikâyelerde İslam, birey ve toplumun ruhu/özü haline gelmiş bir unsur olarak işlenmiştir. Bu çalışmanın amacı Dede Korkut hikâyelerindeki anlatımlardan hareketle Türklerin, özellikle de Oğuz Türklerinin itikadi inanışlarının göstergelerinin imanın altı şartı bağlamında araştırılması ve bunların İslam akidesi açısından değerlendirilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Akait, Dede Korkut Hikâyeleri, Allah, Peygamberlik, Ahiret, Kader.

Theological Indications of Early Turkish-Muslim Faith in Dede Korkut Stories

Abstract: Dede Korkut Stories are a national cultural heritage that narrates about events and challenges of Oghuz Turks in 10th-11th centuries. This period of time is important, as it was the times when Turks became Muslims. In this work, heroism, customs, habits and traditions, socio-cultural and moral life of the Turks before and after becoming Muslims are analysed. One of the topics addressed in this work is religious beliefs and worships of the Turks after became Muslims. In this context, the belief in Allah appears to be the most emphasized type of belief in the stories. The theme of fate, which is included in the subjects of *Tawhîd* (oneness of Allāh) is another theme mentioned in the stories. The stories also includes some expressions regarding particularly the Prophet Muḥammad as well as some other prophets. Jibrîl and 'Azrâ'îl angels are also mentioned. As for the Divine Books, only the Qur'ân is namely addressed and other divine books are not mentioned. The beliefs regarding afterlife, such as death, resurrection, heaven, hell, pool of *al-Kawthar* (abundance) are also referred to in the stories. The Book of Dede Korkut is not a didactic work written to teach Islam. On the contrary, in the stories, Islam is discussed as an element of the spirit/essence of individual and society. The aim of this study is to investigate the representations of the beliefs of *tawhîd*, prophecy and hereafter of the Turks, especially the Oghuz Turks with reference to narrations in Dede Korkut

stories. It aims to discuss them in the context of six pillars of faith and evaluate from the Islamic belief point of view.

Keywords: *Kalām*, *ʿAqāʿid*, Book of Dede Korkut, Allāh, Prophethood, Hereafter, Predestination.

SUMMARY

The Book of Dede Korkut consists of twelve epic stories created within the oral tradition of Turkish Folk Literature. It is said that the origins of these stories, which are one of the oldest works of Turkish Folk Literature, went as far as 7th century. It is generally accepted that the Book of Dede Korkut, which narrates about Oghuz Turks who lived in 10th-11th centuries was transferred to writing after 15th century. There is no information found about writer/s of the Book.

Dede Korkut, who considered being the narrator of the stories, is in fact a character in the stories. Dede Korkut plays qobuz, reads poetry, names children, mediates in marital affairs, resolves disputes, and leads religious rituals in the stories. Therefore, he stands out as a saint figure and considered to be wise man of the Oghuz Turks in almost every story, especially regarding social events.

In this work, there are many expressions about heroism, customs, habits and traditions, socio-cultural and moral experiences of the Turks before and after becoming Muslims. The stories bear many traces from the earlier Turkish beliefs. However, these are not the issues of this study. The dates of the emergence of the stories, 10th and 11th centuries, coincides with the times when the Turks became Muslim. This situation makes the stories more important as they include rich narratives about the fundamental beliefs of Islam. Especially the belief in Allāh, which is one of the six pillars of faith, appears to be the most emphasized in the stories. In these stories, Turkish and Persian names of Allāh as well as His Arabic names and attributes are mentioned directly or indirectly.

The belief in predestination and casualty related with Allāh's eternal knowledge and determination is another faith object that takes place in the stories. The issues regarding the predestination discussed in the stories as follows: the deeds occur with the wish of Allāh; Allāh decides whether the child male or female; Allāh predestines human lifetime, livelihood, time of death and calamities.

There are also narrations about the belief in the prophets in the stories. Particularly the Prophet Muhammad's prophecy is prioritised. Adam, Noah, Abraham, and Moses are the other prophets mentioned in the stories. The successive authority of Adam and His story with Iblis; the wife and donkey of Noah, not burning of Abraham when he was thrown into the fire, the speaking of Allāh with Moses and the staff of Moses are some of the expressions related with prophecy in the stories. Nimrod against Abraham and Pharaoh against Moses are described as negative personalities in the stories.

In the stories, the Prophet Muhammad (pbuh) is handled in a position that intercession is demanded from Him. Greetings and prayers are read for Him. His intercession is sought for forgiveness of sins and acceptance of prayers. He is exalted with some attributions, such as the holly Prophet Peace be upon Him, friend of Allāh, the leader of religion and the headman of religion. When the Prophet Muhammad is mentioned, it is felt that there is a high respect and an enthusiastic love. When he is addressed, the expressions indicating respect and affection, such as "His name is magnificent Muhammad" and "His name is magnificent Muhammad Mustafa" are used in the stories.

In the stories, only the Qur'ān is mentioned among the divine books, none of the Torah, the Zabūr and the Injil is mentioned. It is referred that the Qur'ān descended from the heavens and it is the word of Allāh and His knowledge, and it was copied (collected) by Uthman. It is described as "Magnificent Qur'ān".

It is seen in the stories that there is also a place for the belief in angels and only two of the four great angels are mentioned. One of them is 'Azrā'īl, the death angel. It is one of the main heroes in the story of Deli Dumrul. 'Azrā'īl is described as an angel from the sky, who has red-winged, who takes the souls of living beings by the command of Allāh and kill them. It is also narrated that 'Azrā'īl takes the form of human and pigeon, and the struggle of 'Azrā'īl with Deli Dumrul. The other great angel mentioned in the stories is Jibrīl. In the story of Emre, the Son of Begil, it is described as an angel fulfilling the commandments of Allāh. Apart from these, there is no information about other angels and their characteristics, such as not being gendered, not to sin, and being created from light. Within the scope of invisible beings, the Devil is also narrated in the stories as it did not prostrate itself to Adam, and therefore it was repelled and cursed.

The principle of the belief in Hereafter, which is one of the pillars of faith, is also dealt with in the stories. The ending, death, resurrection, reckoning, Heaven, Hell, seeing Allāh's face in Heaven, drinking water from the pool of *al-Kawthar* are some of the topics addressed in relation to this principle. While talking about Heaven in the stories, the words "Uçmak" (flight) in Turkish and "Behesht" (paradise) in Persian are mentioned in addition to Arabic "Jannah" (heaven).

The Book of Dede Korkut is not a religious book written to teach the 'aqā'id (beliefs) of Islam or its practices. On the contrary, it is a work that narrates about people's lives and social experiences. There is neither any specific verse from the Qur'ān nor sayings or the deeds of the Prophet (*ḥadīth*) included in the stories. However, the contents of many issues stated in the Qur'ān and *ḥadīth* are expressed in the stories. For instance, the statements from the surah (chapter) *al-Ikhlāṣ* (sincerity), such as *al-Aḥad* (the one), Allāh begets not, nor was He begotten, and not being any equivalent to Him are mentioned in the stories. Likewise, not burning of the Prophet Abraham when thrown into the fire, speaking of Allāh with Moses and giving the staff to him as a miracle are also stated in the Qur'ān. As for the pool of *al-Kawthar*, the believers' seeing Allāh in Heaven, ineffectiveness of the deeds without saying in the name of Allah are

mentioned in *hadiths*. However, some information that is not rooted in the Qur'ân and *hadiths*, such as the stinging of Nimrod's arrow is also encountered in the stories.

Based on the narrations in the stories, it seems possible to draw the conclusion that the Oghuz Turks mentioned in the Book of Dede Korkut adopted *Ahl al-Sunnah* (people of *Sunnah*) interpretation of Islam. However, it should be reminded that this implication will lose its meaning if it is proved that the original versions of the stories were redesigned according to the interpretation of *Ahl al-Sunnah* in the process of transferring them into writing.

GİRİŞ

Eski Halk Edebiyatımızın sözlü ürünlerinden yazıya geçirilmiş olan örneklerinin başında gelen Dede Korkut Hikâyeleri'nin iki yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan biri, Dresden Kral Kütüphanesi'nde bulunan "Kitab-ı Dedem Korkut alâ lisan-i taife-i Oğuzhan" isimli nüsha olup, içerisinde giriş ve on iki Hikâye bulunmaktadır. Vatikan Kütüphanesi'nde bulunan "Hikâyet-i Oğuznâme-i Kazan Beg ve Gayri" isimli yazma nüshada ise giriş ve altı Hikâye yer almaktadır. Genel kabule göre Oğuz Türklerinin X-XI. yüzyıllardaki yaşadıkları bir takım olay ve mücadeleleri, şahıslar etrafında anlatan Dede Korkut Hikâyeleri sözlü gelenek içerisinde oluşmuş edebi bir üründür. Bununla birlikte hikâyelerde anlatılanların VII. asra kadar giden bir geçmişi olduğu söylenmektedir.¹ Yazıya geçirilmesi ise XV. yüzyıldan sonra olmuştur. Ancak yazıya geçiren/geçirenlerin kim oldukları ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.²

Hikâyelerde konu edinilen olayların genel kabule göre X. ve XI. asırlarda geçiyor olması ve bu zaman aralığının da Türklerin Müslüman olduğu tarihlere³ denk gelmesi hikâyelerin önemini bir kat daha fazla artırmaktadır. Dede Korkut Hikâyeleri Türk ahlâk ve törelerinin, inançlarının, kahramanlıklarının otantik olarak anlatıldığı bir eserdir. Hikâyelerde eski inançlarının izleri yanında, İslam Dini'ne ait inanç ve pratiklerin güçlü bir şekilde anlatıldığı görülmektedir. Dolayısıyla Dede Korkut Kitabı'ndaki hikâyeler, edebiyattan, sosyolojiye, dinden folklorla, ahlaktan siyasete birçok alanla ilgili zengin bir bilgi hazinesini ihtiva etmektedir.

Prof. Dr. Mehmet Kaplan'a nisbet edilen "Türk edebiyatının bütün ürünlerini terazinin bir kefesine, Dede Korkut'u da diğer kefesine koysanız, Dede Korkut ağır basar" sözüyle⁴ hikâyelerin ne denli önemli olduğu dile getirilmiştir. Milli kültür mirasımız yönünden çok önemli olan bu eserin birçok alanda çalışmalara konu olabileceğinde hiçbir kuşku yoktur. Bu

¹ Krş. Orhan Şaik Gökyay, "Dede Korkut", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 9: 78; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 3. Baskı (İstanbul: Ana Yayınları, 1980), 377.

² Gökyay, "Dede Korkut", 9:79; Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı* (Ankara: MEB, 1989), 64-67.

³ Bkz. A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1981), 73-75.

⁴ Ali Yakıcı, "Dede Korkut Kitabı'nda Görülen Ozan Tiplerinin Türkiye Sahası Aşıklık Geleneğinin Oluşumuna Etkisi", *Millî Folklor* 19/73 (2007): 41.

alanların başında öncelikle Halk Bilimi ve Türk Halk Edebiyatı gelmektedir. Bunun yanında Türklerin dînî tarihleri, Müslüman olmaları ve ardından gelen süreçte dînî inanışları, ibadetleri, İslam etkisinde şekillenen kültürleri gibi konular da İlahiyatın alt bilim dalları olan Dinler Tarihi, Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi, Türk-İslam Tarihi, Türk-İslam Edebiyatı ve Kelâm gibi birçok bilim dalı açısından çalışılabilecek hususlardır.

Türklerin “Gök Tanrı” inancı veya “Geleneksel Türk Dini” olarak isimlendirilen kadim dinlerinden⁵ ve halk inanışlarından pek çok iz taşıyan Dede Korkut Hikâyeleri, bunlardan daha ziyade İslâmî motifler barındırmaktadır. Kimi araştırmacıların da ifade ettiği gibi bu hikâyelerdeki eski dînî inanışlara ait izleri tespit etmek ancak bu alandaki uzmanlıklar sonucunda fark edilebildiği halde İslâmî unsurlar daha belirgin olup doğrudan müşahade edilmektedir.⁶ Dede Korkut Hikâyeleri’nin muhtevası dikkatle incelendiğinde, Kelam ilminde “usûl-ü selâse” olarak adlandırılan ulûhiyet, nübüvvet, ahiret ve bunların detayları olan iman esaslarına yer veren anlatımların bulunduğu görülecektir. Bu durum, az çok dini kültüre sahip olan sıradan bir Müslümanın dahi fark edebileceği kadar açık ve nettir.

Dede Korkut’un Kitabı yahut daha uygun ifadeyle Dede Korkut’un da kahramanlarından biri olduğu hikâyeler, Müslümanlara dinlerini öğretmek gibi didaktik bir amaçla tasarlanmamıştır. Dolayısıyla yazıya geçirilmiş haliyle eser, bir Akaid veya Kelam kitabı da değildir. Ancak hikâyelerde Türkler ve özellikle de Oğuzların bireysel ve toplumsal yapılarına adeta bir ruh gibi sinmiş olan İslam karakteristiği kendini hissettirmektedir. Hikâyelerden İslam ile ilgili motifleri ve anlatımları çıkartmak söz konusu olsa, tıpkı bedenın ruhsuzlaşması gibi bir anlam kaybı gerçekleşecektir. Zira daha önce de denildiği gibi Dede Korkut Kitabı, sadece bir destanlar kitabı değil, Müslüman bir ermişin kitabıdır. Bu özellik, eseri okuyanın hemen fark edebileceği karakteristik bir özelliğidir.

Bizim bu çalışmada amacımız, Dede Korkut’un kitabında İslam’ın iman esaslarının nasıl ele alınıp anlatıldığından hareketle Hikâyelere konu edilen Oğuz Türklerinin itikâdî yönden inanç ve tutumlarını tespit etmeye çalışmaktır. Oğuzlar’ın büyük bir kavim olması ve onlarla ilgili bir çok yazılı belge bulunduğu düşünülürse, onların dini tutum ve tavırlarının bir eser üzerinden temellendirilmesi gibi bir iddiada bulunmak hiç de doğru olmayacaktır. Bu yüzden bu çalışmada sadece Hikâyeler bağlamında konu ele alınacak ve ifade edilen amaç gerçekleştirilmeye çalışılacaktır.

1. ALLAH İNANCI (ULÛHİYET)

Dede Korkut Hikâyeleri, Oğuz Türklerinin Allah hakkındaki inançları ile ilgili çok zengin bir içeriğe sahiptir. Öyle ki, Allah’ın zat yönünden bir olduğundan başlayarak, O’nun her yönden tek olduğu, güzel isimlerinden bazıları, belli başlı sıfatları, bunların âlem ve insanda

⁵ Ünver Günay - Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi: Başlangıçtan Günümüze* (Ankara: Ocak, 1997), 18.

⁶ Bk. Ettore Rossi, *Motivi biblici E coranici Nel Kitab-ı Dede Korkut*, Fuad Köprülü Armağanı (İstanbul, 1953), 441; Orhan Şaik Gökyay, “Dede Korkut”, 9:79.

tecelli ve tasarrufları gibi ulûhiyet konusuyla alakalı ne varsa hikâyelerde anlatım içinde ifade edilmiştir.

Hikâyelerde Allah inancı ile ilgili hususlardan ilki O'nun adının anılmasıdır. İslam inancında her işin başında Allah'ın adını anmak dini bir gelenektir. Hz. Peygamber bir hadislerinde “Besmele ile başlanmayan her iş bereketsiz ve güdüktür.”⁷ diyerek bu hususun önemini vurgulamıştır. Bu yüzden Dede Korkut Kitabı da bu İslami geleneğe uygun olarak “Besmele” ile başlamaktadır.⁸ Kitabın Mukaddime'sinde Dede Korkut'un ağzından nakledilen “Allah Allah demeyince işler onmaz.”⁹ cümlesi, meali zikredilen hadisin Türk-İslam kültürüne yerleşmiş ifadesinden başka bir şey değildir.

Hikâyelerdeki Allah inancı ile ilgili ikinci husus, Allah'ın isimleridir. Kur'an'da Allah'ın güzel isimlerinin olduğu bildirilmiş ve bunlara “el-Esmâul-Hüsna (en güzel isimler)”¹⁰ denilmiştir. Bunların sayısının doksan dokuz olduğu da Hz. Peygamber tarafından bildirilmiştir.¹¹ Dede Korkut Hikâyeleri'ni incelediğimizde Allah'ın güzel isimlerinden şunların Arapça orijinal şekliyle zikredildiği görülmektedir: Allah¹², Allah Teâla¹³, Kâdir¹⁴, Hak¹⁵, Rab¹⁶, Dâim, Bâkî, Cebbâr, Settâr¹⁷, Ganî¹⁸, Azîz¹⁹, Ehad, Samed, Kakhâr.²⁰ Bu Arapça isimler yanında Allah'ın Türkçe isimlerinden ise şunlar sayılmaktadır: Tanrı²¹, Tanrı Teâla²², Ulu Tanrı²³, Yüce

⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Kahire: Dârü'l-Hadis, 1995/1416), 2:259; Ebû Bekr el-Hatib el-Bağdâdi, *el-Câmî' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1991), 2: 69-70.

⁸ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı* (İstanbul: BKMK Yayınları, 2000), 1.

⁹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 1.

¹⁰ el-A'râf 7/180; bk. Tâ-hâ 20/8; el-Haşr 59/24.

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrahim Cu'fî Buhârî, *Sahih-i Buhârî (Câmiü's-Sahih)* (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1314), “Da'avât” 68; Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisâbü'rî Müslim, *Sahih-i Müslim* (Vaduz: Thesaurus Islamicus Foundation, 1421/2000), “Zikir” 5.

¹² Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 4, 7, 23, 30, 34, 39, 41.

¹³ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 4, 22, 32, 34.

¹⁴ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 1, 15, 30, 34, 37, 74, 81.

¹⁵ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 14, 15, 26, 38, 78, 86, 149.

¹⁶ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 66.

¹⁷ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 78.

¹⁸ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 89.

¹⁹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 102, 103, 123.

²⁰ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 102.

²¹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 2, 3, 10, 40.

²² Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 5.

²³ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 102.

Tanrı²⁴, Görklü Tanrı²⁵, Yaradan²⁶, Dost²⁷, Cömertler Cömerdi²⁸, Çalap²⁹, Can Veren, Can Alan³⁰, Dâim Duran, Bâkî Kalan³¹, Göğe Yetüren, Kahreden³², Keremi Çok³³, Yoktan Var Eden³⁴, Padişahlar Padişahu Hak.³⁵ Ayrıca Hüda ismi de hikâyelerde yer alan³⁶ Allah'ın Farsça kaynaklı adlarındandır.

Böyle açık bir şekilde zikredilen isimler yanında olaylar içinde gerçekleşen ilâhî eylemlerle ilgili Allah'ın isim ve sıfatlarına işaret eden anlatımlar da vardır. Bunlara arasında Allah'ın cezalandıran, merhamet eden³⁷, rahmet eden³⁸, lütfeden³⁹, gören ve işiten⁴⁰, yardım eden⁴¹, gönüllere hükmeden⁴² olduğunun ifade edildiği cümlelere işaret etmek mümkündür.

Hikâyelerde Allah inancı bağlamında Allah'ın sıfatlarına da yer verilmiştir. Allah'ın sıfatları konusu Kelâm ilminde en çok tartışılan, çeşitli şekillerde tasnif edilen bir mesele olsa da Dede Korkut Hikâyeleri'nde sıfatlarla ilgili kelâmi tartışmalar ve ayrıntılar bulunmamaktadır. Hikâyelerde bu konu adeta birey ve toplumda kabul edilmiş, kanıksanıp özümsemiş bir değer olarak işlenmiştir. Kelâm ilminin terminolojisiyle söylenecek olursa zâtî-selbî sıfatlar olan “vücut, kıdem, bekâ, vahdâniyet, muhalefetün lil havâdis ve kıyam bi nefsihî”, zâtî-subûtî sıfatlar olan “ilim, irâde, kudret, sem', basar, kelâm ve tekvin” Hikâyelerde ya bizzat geçen veya anlatımlardan çıkarılan ilahi sıfatlardır. Bunların söz konusu eserde nasıl geçtiğine bakılacak olursa şunları söylemek mümkündür:

Öncelikle İslam'ın ilk inanç esası Allah'ın varlığını kabul etmektir. Allah'ın varlığı “vücûd” terimiyle ifade edilir.⁴³ Hikâyelerde Allah'ın var olduğu yönünde doğrudan bir cümle

²⁴ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 102-123.

²⁵ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 2, 78, 102, 123.

²⁶ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 69, 71, 131

²⁷ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 15.

²⁸ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 88.

²⁹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 102.

³⁰ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 77.

³¹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 78.

³² Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 102.

³³ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 82.

³⁴ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 123.

³⁵ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 149.

³⁶ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 152.

³⁷ Örn. Deli Dumrul'u sözlerinden dolayı cezalandırması ve sonra onu ve eşine merhamet edip başlaması. Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 75-82.

³⁸ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 152.

³⁹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 152.

⁴⁰ Deli Dumrul'un sözlerini işitmesi, yaptıklarını görmesi, kulların dualarını işitmesi, dara düştükleri hallerini görmesi gibi birçok anlatının derinlerinde bu inanç işlenmiştir.

⁴¹ Örn. Basat'ın Tepegözün elinden kurtulması, Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 111.

⁴² Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 87.

⁴³ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 339.

geçmesi de O'ndan bir varlık olarak bahsedilmesi, isminin ve vasıflarının söylenmesi yine O'na yakarışlarda ikinci tekil şahıs zamiri "Sen" şeklindeki kullanımlar⁴⁴ Allah'ın vücut sıfatı hakkındaki inancın ifadelerle yansımış biçimi olarak anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Deli Dumrul Hikâyesinde Allah'a nispet edilen "*Benim birliğim bilmez, birliğime şükür kılmaz. Benim ulu dergâhımda gezer benlik eyler.*"⁴⁵ cümlelerindeki "*Benim birliğim*" ifadesinin "varlığım" anlamında kullanıldığını söylemek, anlam açısından uygun görünmektedir.

Yeğenek'in soylamasında⁴⁶ Allah hakkında kullanılan "*Sen anadan doğmadın, Sen atadan olmadın*"⁴⁷ ifadeleri Allah'ın kidedinin, yani varlığının bir başlangıcının olmadığı ve ezeli olduğu inancının bir göstergesidir. Bu cümle aynı zamanda İhlâs Suresi'nde yer alan "*Doğurmamış ve doğmamıştır.*"⁴⁸ ifadesine de tekabül etmekte olup Allah'a hem evlat ve soy nispet edilmesinin yanlışlığını, hem de doğum veya sudur yoluyla anne veya baba gibi bir asıdan meydana gelmediğini, bunun aksine varlığının bir başlangıcının bulunmadığını, kadim ve ezeli olduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁹ Kalam ilminde "Kıdemi sabit olanın 'ademi muhaldir'"⁵⁰ ilkesi doğrultusunda kıdem, bekayı zorunlu olarak gerektirmektedir. Yani bu iki kavram arasında lâzım-melzûm ilişkisi vardır. Bu gerçeğin farkında olan Dede Korkut, hikâyelerinde Allah'ın bekâ sıfatından da bahseder. Deli Dumrul Hikâyesinde yer alan soylamadaki "*Dâim duran, Cebbâr Tanrı! Bâki kalan, Settâr Tanrı!*"⁵¹ sözü bunlardandır. Bu sözden de görüldüğü üzere Allah'ın beka sıfatından "Bâki" ismi kullanmak suretiyle sarahaten; "Dâim Duran" ile de mefhum olarak bahsedilmiştir.

Allah'ın zât, sıfat, isim, fiil ve mâbûdiyet gibi tüm yönlerden bir ve benzersiz olduğu anlamına gelen vahdâniyet, Dede Korkut Hikâyeleri'nde üzerinde en çok durulan sıfatı olarak dikkat çekmektedir. Kuşkusuz bunda İslam'ın tevhit dini olmasının büyük bir etkisi olmalıdır. Hikâyelerde bu sıfatı açıkça dile getiren ifadeler bulunmaktadır. Meselâ hikâyelerde genelde medet isterken kullanılan "*Tanrı'nın birliğine yoktur güman!*"⁵² şeklindeki cümle, Yeğenek'in soylamasında söylediği "*Kamu yerde Ehad'sin, Allah Samed'sin!*"⁵³ cümlesi, Begil oğlu Emre'nin "*Birliğine sığındım.*"⁵⁴ demesi, çarpıştığı gayr-i Müslim kişinin Emre'ye söylediği "*Senin bir Tanrım*

⁴⁴ Örn. Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 71, 78, 82, 102.

⁴⁵ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 75.

⁴⁶ Soylama: Dede Korkut Hikâyeleri'nde geçen manzum bölümlere verilen isim. bk. Gökyay, "Dede Korkut", 9:79)

⁴⁷ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 102.

⁴⁸ el-İhlâs 114/3.

⁴⁹ Hayrettin Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu Tefsiri* (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 5: 716.

⁵⁰ İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Me'âlî Rüknuddîn Abdülmelik Cüveynî, *Luma'u'l-edille fi kavâidi Akâidi ehli's-sünneti ve'l-cemâat*, Trc. Murat Serdar (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 36.

⁵¹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 78, 82.

⁵² Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 25, 38, 68.

⁵³ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 102.

⁵⁴ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 123.

varsa benim yetmiş iki puthanem var.”⁵⁵ ifadesinde geçen “bir Tanrı” vurgusu, yine Deli Dumrul hikâyesinde Allah’a nispet edilen “Benim birliğim bilmez, birliğime şükür kılmaz”⁵⁶ cümlesi vahdâniyet sıfatının sarîh ifadeleridir. Anlatılarda Allah ve Tanrı isimleriyle diğer ilâhî isimlerin hep tekil kipte kullanılması, âlihe (ilahlar) anlamına gelecek herhangi bir ifadenin hiçbir şekilde bulunmaması da zımnen tevhit ilkesini hissettirmektedir.

Muhalefetun lilhavâdis, Allah’ın yaratılmışlara benzememesi, onların nitelendirildiği gibi nitelendirilmekten münezzehe olması anlamında olan selbî bir sıfattır. Bu sıfat Allah’ın mahlukatla teşbih ve benzerliğinin olmasını reddetmeyi ifade eder. Sonradan yaratılanlara benzememek anlamındaki bu sıfat aslında diğer selbî sıfatların hepsinin zorunlu bir neticesidir. “Hâdis” kelimesinin çoğulu olan “havâdis” zaman içinde meydana gelenler, başlangıçları olan, sonradan olanlar, yaratılmışlar gibi manalara gelir.⁵⁷ Allah, zâtı ve sıfatları bakımından yaratılmışlara benzemekten münezzehtir. Bu husus Kur’an’da “O’nun benzeri gibisi dahi yoktur.”⁵⁸ ifadesi ile açıklanmıştır. Yine İhlas Suresi’ndeki “O’nun hiçbir dengi yoktur.”⁵⁹ ayeti de Allah’ın yaratılmışlar gibi olmadığını ortaya koymaktadır.

Deli Dumrul’un Tanrı’ya seslendiği soylamasında “Yücelerden yücesin, Kimse bilmez nicesin? Görklü Tanrı! Nice cahiller, seni gökte arar, yerde ister. Sen hod müminler gönündesin”⁶⁰ diyerek yakarmasının muhalefetün lilhavâdis sıfatının bir ifadesidir. Çünkü emsali olmak, gökte veya yerde bir mekanda bulunmak mahlukatın özellikleri olup, Allah bundan münezzehe ve yücedir. Deli Dumrul’un soylamasında da bu durum açık açık dile getirilmiştir. Yine Yeğenek’in Tanrı’ya yakarıyla söylediği soylamada da benzer ifadeler kullanılarak “Yücelerden yücesin, Yüce Tanrı! Kimse bilmez, nicesin? Aziz Tanrı! Sen anadan doğmadın, Sen atadan olmadın, Kimsenin rızıkını yemedin. Kimseye güç etmedin. Kamu yerde Ehad’sin. Allah Samed’sin...Ululuğuna haddün yok. Senin boyun, kaddün yok. Ya cismile ceddün yok.”⁶¹ şeklindeki cümleler de muhalefetün lilhavâdis sıfatının kapsamında değerlendirilecek ifadelerdir. Zira anadan doğmak, babadan olmak, dedesi olmak, rızık yemek, boyu posu olmak, cesedi olmak gibi hususlar yaratılmışların özellikleridir. Yeğenek Allah Teâlâ’yı bu vasıflardan tenzih etmektedir. Bu cümleler aynı zamanda kıyam binefsihî’yi sıfatının anlamını da dile getirmektedir. Nitekim varlığında başkasına muhtaç olmamak, bizâtihi kâim olmak anlamında olan kıyam binefsihî, muhalefetün lilhavâdis sıfatının zorunlu sonucudur. Zira Allah’tan başka diğer tüm mevcutlar yaratılmış olunca, onlara hiçbir şekilde benzemeyen Allah’ın yaratıcısının olmaması lazım gelir. Ayrıca yaratılmış olmak, aynı zamanda yaratıcı Tanrı fikriyle de çelişen bir kavramdır.

⁵⁵ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 123.

⁵⁶ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 75.

⁵⁷ Bk. Cüveynî, *Luma’u’l-edille*, 36, 38, 44; Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 130.

⁵⁸ eş-Şûrâ 42/ 11.

⁵⁹ el-İhlâs 112/ 3-4.

⁶⁰ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 78, 82.

⁶¹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 102. [İbarede geçen bazı kelimelerin güncel karşılığı: Kamu (bütün, tüm), haddün (haddin, sınıрын), kaddün (boyun), ceddün (ceddin, atan)].

Dede Korkut Hikâyeleri'nde geçen bu zatî sıfatların yanı sıra hayat, ilim, irâde, kudret, sem', basar, kelâm ve tekvin sıfatlarının kimi îmâen, kimi de açık bir şekilde bahse konu edilmiştir. Allah'ın kendisin diri olmasıyla birlikte hayatı veren olduğu anlamını da içeren hayat sıfatıyla alakalı olarak Hikâyelerde anlatımlar bulunmaktadır. Bunlar arasında özellikle can veren, hayat bahşeden anlamındaki şu ibareler öne çıkmaktadır: “Kadir veren tatlu canun”⁶² “can veren, can alan Allah Teâlâ”⁶³ “Tanrı veren tatlu canun...”⁶⁴

Allah'ın bilinen ve bilinebilecek olan tüm ma'lumu bilmesi⁶⁵ anlamına gelen ilim sıfatı hikâyelerde açık bir şekilde “Allah şunu, bunu bilir” şeklinde bir ifade kullanılmamakla birlikte, tüm anlatıya sinmiş her şeyi bilen bir Tanrı tasavvurunun olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Dede Korkut Kitabı'nın Mukaddime kısmında “Tanrı ilmi Kur'an görklü.”⁶⁶ denilmiştir. Bu cümleyle Allah'ın ilminin olduğu ifade edilmiş olmakla birlikte, Kur'an'ın O'nun ilmi olduğu söylenmektedir. Kur'an esasen Allah'ın kelâm sıfatının bir sonucu olmasına rağmen, Mukaddime'de böyle denilmesi kanaatimizce, Kur'an'ın nüzulünden önce Levh-i Mahfuz'da kayıtlı olduğu⁶⁷ şeklindeki inançtan⁶⁸ kaynaklanmaktadır. Zira muhafaza edilen levha anlamına gelen Levh-i Mahfuz bazı kelâmcılar ve âlimler tarafından Allah'ın ilmiyle alakalandırılmıştır.⁶⁹ Hikâyelerde Allah'a yapılan birçok yalvarış ve alkışlar bulunmaktadır. Bu yapılan duaları ve onları yapanları Allah'ın bildiğine dair olan bir inancın neticesidir. Görmek, işitmek sıfatları için de aynı durum söz konusudur. Allah'ın yaratan olduğu da Hikâyelerde ifade edilen ve aşağıda üzerinde durulacak olan bir inanç konusudur. Yaratmanın olabilmesi için yaratıcının ilmin olması zorunludur. Bilmeyen ve cahil bir yaratıcı olması muhaldir. Allah bilerek yaratan, yarattıklarını bilen bir Tanrı olmalıdır. Yine O, kullarını, onların hallerini, amellerini ve kendisine yaptıkları duaları bilen bir yaratıcıdır.

Seçmek, tercih etmek, dilemek anlamında olan irâdeye gelince, hikâyelerdeki bir takım olayların Allah'ın irâdesinin kapsamına girecek tarzda takdim edildiği açık bir şekilde

⁶² Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 131.

⁶³ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 77.

⁶⁴ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 11.

⁶⁵ Krş. Sadeddin Teftazânî, *Şerhu'l-akâid*, trc. Talha Hakan Alp (İstanbul: Yasin Yayınları, 2008), 174.

⁶⁶ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 2.

⁶⁷ el-Bürûc 85/ 21-22.

⁶⁸ Bk. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân İbnu'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr* (Beyrut: y.y., 1967), 9: 79; Ebû Abdullah Muhammed Kurtûbî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'ân* (Beyrut: b.y., 1967), 10: 298; Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: b.y., 1995), 1: 39 vd.

⁶⁹ Topaloğlu – Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 197; İbrahim Aslan, “Levh-i Mahfuz'un Delâleti Sorunu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50/1 (2009): 26 vd.

görülmektedir. Bu bağlamda evlat⁷⁰, kader-kaza⁷¹, ömür⁷², yaş⁷³, ecel, rızık⁷⁴, sağlık ve devlet vermek⁷⁵ gibi işleri konu edinen hikâyelerdeki anlatımlar örnek olarak verilebilir. Zira bunların her biri Allah'ın dilemesi ve takdir etmesiyle gerçekleşen durumlardır. Ayrıca “*Kâdir korsa*”⁷⁶, “*Allah Teâlâ korsa*”⁷⁷, “*Hak Teâlâ inayet etse*”⁷⁸, “*Tanrı atamın gönlüne rahmet eylese*”⁷⁹, “*Allah kurtaracak olursa*”⁸⁰, “*Tanrı verecek olursa (vere)*”⁸¹ gibi Allah'ın irâdesi ve dilemesine atıfta bulunan dilek kipindeki ifadeler irâde sıfatıyla ilgili cümleler olarak söylenebilir. Zira bu anlatımlarda Allah Teâlâ'nın yaratmayı ve var etmeyi istediği şeylerin varlığını yokluğuna, yokluğunu dilediği ya da yaratmak istemediği şeylerin ise yokluğunu varlığına tercih etmesinin yanı sıra O'nun rıza ve hoşnutluğu anlamındaki iradesine de gönderilebilecek sözlerdir. Allah'ın insanın ihtiyârî fiilleri dışında, varlığı yaratmak ile ilgili iradesine kevnî irâde denilirken, rıza ve muhabbeti anlamındaki iradeye ise teşrîî (dînî) irâde ismi verilmektedir.⁸² Kur'an'da “Bir şeyi dilediği zaman, O'nun emri o şeye ancak “Ol!” demektir. O da hemen olur.”⁸³ ayeti tekvînî irâdeye, “Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez. Fakat o sizi tertemiz yapmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister ki şükredesiniz.”⁸⁴ ayeti ise teşrîî irâdeye örnek olarak verilebilir.

Allah'ın yaratmaya, fiillerini yapmaya gücünün olduğunu ifade eden kudret sıfatı hikâyelerde birçok kez vurgulanan bir inanç objesidir. Hikâyelerde çok sık geçen “*Kâdir Tanrı*”⁸⁵ şeklindeki sıfat tamlaması bunun en açık göstergesidir. Bunun yanında Yeğenek'in soylamasında geçen şu cümleler de Allah'ın güç ve kudret sahibi bir yaratıcı olduğu inancını

⁷⁰ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 6, 31.

⁷¹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 1, 22.

⁷² Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 82.

⁷³ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 7, 105.

⁷⁴ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 1.

⁷⁵ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 15.

⁷⁶ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 85.

⁷⁷ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 22.

⁷⁸ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 86.

⁷⁹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 87.

⁸⁰ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 23.

⁸¹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 31.

⁸² Tekvînî ve şer'î irâde için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “İrade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 22: 380; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiyye: Dâru'l-Câmiatu'l-Mısıriyye, t.s.), 286-304; Hulusi Arslan - Mustafa Bozkurt, *Sistematik Kelâm* (Ankara: TDV Yayın Matbaacılık, 2015), 176-177.

⁸³ Yâsîn 36/ 82.

⁸⁴ el-Mâide 5/ 6.

⁸⁵ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 1, 15, 30, 34, 37, 74, 81.

göstermektedir: “Urduğunu ulıtmayan Ulu Tanrı! Bastuğun belirtmeyen bellü Tanrı! Götürdüğün göğe yetüren görklü Tanrı! Kakıduğun kahreden Kahhâr Tanrı! Birliğine sığındım Çalabım, Kâdir Tanrı!”⁸⁶

Dede Korkut Hikâyeleri'nde iştirmek anlamındaki sem' ve görmek anlamındaki basar sıfatları açık ifadelerle değil, zımnî olarak yer almıştır. Örneğin, Azrâîl'in bir gencin canını alıp, ailesini acı ve keder içine atması üzerine Deli Dumrul'un söylediği Tanrı tarafından işitilmiş ve Allah bu sözlere gazaplanmıştır. Burada Allah'ın işitici olduğu kapalı bir söylemle belirtilmiştir. Bununla birlikte yine Deli Dumrul'un Azrâîl'e “*Sen aradan çık! Ben Ulu Tanrı ile haberleşeyim*”⁸⁷ cümlesi ise Allah'ın işitici olduğunu inancının açık bir ifadesi olarak söylenebilir. Aynı şekilde hikâyede anlatılanlara göre Allah, Deli Dumrul'u takip etmekte ve görmektedir. Hikâyede geçen ve Allah'a yapılan dualarda, O'nun kullarının niyazlarını işittiği inancı zorunlu olarak bulunmaktadır. Keza kullarının halini, onların içine düştükleri durumu gören bir Tanrı'ya yapılan bu yakarış ifadeleri, işiten ve gören bir Tanrı tasavvurunun hikâyelerdeki karakterlerde mevcut olduğunu göstermektedir.

Dede Korkut Hikâyelerinde Hz. Musa'nın Allah'ın kelimi olduğu ifadesine⁸⁸ yer verilmesi ve Allah'ın gökten indirdiği Kur'an⁸⁹ sözü, Allah'ın konuşması anlamına gelen kelim sıfatına delalet etmektedir. Çünkü Allah'ın Musa ile konuştuğu Kur'an'da açıkça ifade edilmiştir. Bu yüzden Hz. Musa'ya “kelimullah (Allah'ın kendisiyle konuştuğu kişi)” denilmiştir. Kur'an da O'nun kelâm sıfatının neticesi olan, vahyedilmiş ve indirilmiş bir kitap olması hasebiyle Allah'ın kelâm sıfatının somut göstergesidir.

Hikâyelerde Allah'ın Yaradan⁹⁰ ve yoktan var eden⁹¹ olduğunun birkaç kez açıkça dile getirilmesi, yok olanı, yeri ve zamanı gelince yokluktan varlık sahasına çıkarmak anlamındaki tekvini çağrıştırmaktadır. Kelam ilminde Allah'ın subûti sıfatlarının sayısının yedi mi sekiz mi olduğu, tekvin sıfatının subûti bir sıfat olup olmadığı Eş'âiriler ve Matürîdîler arasında tartışma konusu olmuştur. Eş'âiriler, Allah'ın ezeli yaratma sıfatı olarak kudret sıfatını yeterli görmüşler ve tekvini fiilî sıfat olarak kabul etmişlerdir. Onlara göre fiilî sıfatlar hâdis olduğu için, tekvin de hadis bir sıfattır. Matürîdîler ise tekvini, kudretten ayrı müstakil bir sıfat olarak kabul etmişler ve ezeli bir sıfat olarak değerlendirmişlerdir.⁹²

Hikâyelerde yaradan, halk eden, yoktan var eden anlamında ifadelerin kullanılması Dede Korkut Hikâyeleri'nde Matürîdî düşüncenin etkisi olarak yorumlanabilir. Zira “yaratmaya

⁸⁶ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 102. [Urduğunu (vurduğunu), bastuğun (bastığın, düşürdüğün), bellü (belli, bilinen), görklü (yüce, azametli), yetüren (iletin, eriştiren), kakıduğun (verdiğin), Çalap (Allah)].

⁸⁷ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 78.

⁸⁸ “Musa Kelîm'ün âsâsı ağaç”, bk. Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 25.

⁸⁹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 2.

⁹⁰ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 69, 71, 131.

⁹¹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 123.

⁹² Mâtürîdî, *Tevhîd*, 44-48, Nureddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdîyye Akâidi*, trc. Bekir Topaloğlu. 3. Baskı (Ankara: DİB Yayınları 1982), 91-96.

kadir” yerine doğrudan “yaradan” denilmesi böyle bir çıkarım yapmaya olanak sağlar niteliktedir. Bununla birlikte hikâyelerde tekvin şeklinde bir sıfat isimlendirmesinin geçtiğini söylemek de istemiyoruz. Bizim söylemek istediğimiz husus, böyle bir etkinin olma ihtimalinin yüksek oluşudur. Türklerin Müslüman oldukları dönemlerden itibaren itikatta Matürîdî, amelde ise Hanefî yorumu benimsedikleri de düşünülürse böyle bir yorum olasılıktan daha çok zann-ı galip ifade edecek bir çıkarım olarak görülebilir. Bu yorumlarımızdan yola çıkarak Dede Korkut Hikâyeleri’nde Matürîdîlik yorumu dikte edilmektedir şeklinde bir iddiada da bulunmak istemediğimizi belirtmekte yarar olacağı kanaatindeyiz.

2. KADER

Dede Korkut Hikâyeleri’ne baktığımızda kader inancının Türkler tarafından hemen ilk dönemlerde kabul edilen bir akide olduğunu söylememize imkân verecek anlatımların olduğu görülmektedir. Kader ve kaza inancı içerisinde değerlendirilen ecel, rızıkların taksimi, başa gelen bela ve musibetler gibi detaylar ile ilgili anlatımlar da hikâyelerin içlerinde doğduğu Oğuz Türklerinin kader inançları hakkında ipucu vermektedirler.

Dede Korkut Kitabı’nın Mukaddime kısmında yer alan “*Ezelden yazılmasa kul başına kaza gelmez, ecel va’de ermeyince kimse ölmez, ölen adam dirilmez, çıkan can geri gelmez, bir yiğidin kara dağ yumrusunca malı olsa yığar, derer, talep eyler, nasibinden artuğun yeyebilmez.*”⁹³; “*Azup gelen kazayı Tanrı savsun, hanum hey! Begüm hey!*”⁹⁴ ve Salur Kazan’ın evinin yağmalanması hikâyesinde geçen “*Kâdir seniñ alnuna kadâ⁹⁵ yazsun, çoban!*” kargışı hem kader-kaza ve bunlarla ilgili diğer inançlara hem de alın yazısı inancının mevcut bir kabul olduğunu söylememize imkân vermektedir. Ayrıca Bamsı Beyrek hikâyesinde geçen Deli Kaçar’ın Dede Korkut’a söylediği “*Aleykesselam, iy ameli azmış, fi’li dönmüş, Kâdir Allah ağı alnına kadâ yazmış! Ayaklular buraya geldüğü yok; ağızlular bu suyumdan içdüğü yok, sana noldu? Amelün mü azdı? Fi’lün mü döndü? Ecelün mü geldi? Buralarda neylersin?*”⁹⁶ şeklindeki sözlerde de kader, alın yazısı, ecel gibi kavramların kullanılması, Hikâyelerde anlatılan Oğuz Türklerinde kader inancının olduğuna işaret eden göstergeler olarak önemlidir.

Türkler Müslüman oldukları tarihlerden itibaren çoğunluk olarak İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî’nin (ö. 333/944) görüş ve yorumlarını benimsemişlerdir. Dolayısıyla hem amentü cümlesinde hem de Mâtürîdî yorumunda açık bir şekilde iman objesi olarak ifade edilen⁹⁷ kader ve kaza inancını kabul etmişlerdir. Mâtürîdî yoruma göre kader; “Allah’ın ezeli bilgisi ve takdiri”, kaza ise “ezelde takdir edilenlerin vakti

⁹³ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 1.

⁹⁴ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 2.

⁹⁵ Alna kaza yazılmak veya Ak alna kaza yazılmak birer deyim olup, buradaki kaza başa gelen bela ve musibet anlamında olup, kelamdaki kaza terimi değildir.

⁹⁶ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 37.

⁹⁷ Bk. Mâtürîdî, *Tevhîd*, 305-314.

gelince yaratılması” şeklinde tanımlanır. İnsanlara takdir edilen ömür ve bunun bitişiyle gelen ölüm vakti yani ecel⁹⁸, her canlının rızkının kimine az kimine çok takdir edilerek verilmesi, kişinin ancak bu takdir edilen rızkı yiyebileceği inançları⁹⁹ da Mâtürîdîlik içinde kabul edilen inanç ilkeleridirler. Yukarıdaki anlatımlar dikkatle incelendiğinde Mâtürîdî'nin bu bakış açılarının yansıtıldığı görülmektedir.

3. NÜBÜVVET

İslam'da iman esaslarından birisi de peygamberlere inanmaktır. Peygamberlere inanmanın imanın zorunlu objelerinden birisi olduğu Kur'an ayetleri ile sabittir.¹⁰⁰ Dede Korkut Hikâyeleri'nde peygamberlik ile ilgili anlatımlara bakıldığında, başta Hz. Muhammed'e yer verildiği görülür. Hz. Muhammed hikâyelerde kutsal ve mübarek bir din ulusu olarak nitelenir. Kendisinden “Hz. Resûlaleyhisselam”¹⁰¹, “Tanrı dostu, din serveri, Muhammed”¹⁰² “Din serveri Muhammed”¹⁰³, “Adı görklü Muhammed”¹⁰⁴, “Adı görklü Muhammed Mustafa”¹⁰⁵, “Adı görklü Mehmed Mustafa”¹⁰⁶ gibi farklı nitelendirmelerle bahsedilir. Hem hikâyeye içinde, hem de hikâyeye sonlarında Hz. Muhammed'e salavat getirme¹⁰⁷ bir gelenek haline gelmiştir. Onun sünnetinden kız isteme işinde bugün de hala kullanılan “Allah'ın emri, Peygamber'in kavli”¹⁰⁸ cümlesinden söz edilir. Yine hikâyeye sonlarında yapılan dualarda günahların affolunması için Hz. Muhammed ile tevessülde bulunulur.¹⁰⁹ İşaret edilen bu hususların Ortaçağdaki Müslüman Oğuz Türklerinin zihin ve gönüllerinde Hz. Peygamber'in her zaman ulu bir kişi olarak konumunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Onların Allah'a iman etmek ve O'nu sevmekten hemen sonra Hz. Muhammed'e iman etmek ve onu sevmek konusundaki inançlarının Müslüman oldukları erken dönemlerde yerleşik bir hal aldığı söylemeye olanak vermektedir. Keza onların Hz. Muhammed'e duydukları derin saygı ve sevginin bir başka göstergesi de Hz. Peygamber'in adını dahi yücelten ve görklü olduğunu kabul eden anlayış ve inanışlarıdır.

Hikâyelerde Hz. Muhammed dışında Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim ve Hz. Musa'nın da ismi geçmektedir. Hz. Âdem'den halife olarak yaratılması ve şeytanın ona secde etme emrine muhalefet ederek lanetlenmesi ve cennetten çıkarılmaları olayları ile birlikte iki

⁹⁸ Bk. Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, 159-161.

⁹⁹ Bk. Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, 157-159.

¹⁰⁰ Bk. el-Bakara 2/ 285; en-Nisâ 4/ 136.

¹⁰¹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 1.

¹⁰² Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 2.

¹⁰³ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 71.

¹⁰⁴ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 29, 57, 73, 74, 82, 88, 89.

¹⁰⁵ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 30, 97, 104, 114, 133, 144, 152.

¹⁰⁶ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 58.

¹⁰⁷ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 29, 57, 73, 88, 89.

¹⁰⁸ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 38.

¹⁰⁹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 30, 58, 74, 82, 97, 104, 114, 124, 144, 152.

soylamada nazım biçiminde şöyle bahsedilir: “*Sen Âdem’e taç urdun. Şeytana lânet kıldun. Bir suçtan ötürü, dergâhdan sürdün!*”¹¹⁰ Hz. Âdem’e taç giydirilmesi, halife olarak yaratılmasından kinaye olarak ifade edilmiştir. Çünkü taç giymek krallık ve melikliğin simgesidir. O dönemde halife, Müslümanların sultanı, padişahı olarak görülüyordu. Hikâyelerde geçen “*Padişahlar Tanrı’nın gölgesidir.*”¹¹¹ cümlesi sultan/halifeye bakış açısını yansıtmaktadır. Hz. Âdem de tüm yaratılmışlar üzerinde müdebbirlik vasfına haiz olduğundan bir nevi mahlûkatın sultanı olduğu şeklinde bir anlayış da burada görülüyor denilebilir.

Hikâyelerde ismi geçen peygamberlerden Hz. Nuh’un adı, eşeğinden ve kötü zevceden/eşten bahsedilirken anılmıştır.¹¹² Bilindiği gibi Hz. Nuh’un karısı ona iman etmemiş ve helak olmuştur. Bu husus Kur’an’da bildirilmiştir.¹¹³ Hz. Nuh’un eşeğinin, inkarcı karısı ile birlikte zikredilmesi ile İsrailiyattan geçmiş olan ancak halk içinde yaygınlaşan bir Hikâyeye telmihte bulunmaktadır. Anlatıla gelen efsaneye göre Hz. Nuh’un gemisine en son eşek binmiştir. Onun sona kalma sebebi ise şeytanın kuyruğuna yapışmasıdır. Hz. Nuh eşeğe “*Gir içeri mel’un şeytan!*” diye kızınca, şeytan da eşekle birlikte gemiye binmiş olur.¹¹⁴ Bu anlatılan Hikâye İslam’ın sahih kaynaklarında geçmemektedir.

Dede Korkut Kitabı’nda ismi geçen bir diğer peygamber de Hz. İbrahim’dir. Ondan ateşe atılıp yanmaması şeklindeki mücizevî olay¹¹⁵ ile birlikte soylamada “*İbrahimi tutturdun Hânım, göne çolgadun. Götürüp oda atturdun. Odi bostan kıldun!*”¹¹⁶ şeklinde bahsedilmiştir. Hz. İbrahim ile ilgili bir karakter olarak Nemrut’a da hikâyelerde şöyle atıfta bulunulmuştur: “*Nemrud göğe oh attı. Karnı - yaruk balığı karşu tutan Cebbar’sın!*”¹¹⁷ Bu ifadelerde konu edinilen, Nemrut’tun göğe ok atması olayı, Kur’an’da ve sahih hadis külliyatında bulunmayan, İsrailiyattan geçme bir hikâyeye dayanır. Efsaneye göre Nemrut, Allah ile savaşmak için dört kartalın taşıdığı bir sandığa oturarak göğe doğru yükselir ve göğe bir ok atar. Geri dönen okun üzerinde kan lekesi görünce Allah’ı vurup öldürdüğünü düşünerek sevinir.¹¹⁸ Başka anlatımlarda Nemrut’un bir kule yaptırıp, bu kulenin tepesine çıkarak göğe ok attığı da söylenir ki, bu Tevrat’ta anlatılan Babil Kulesi¹¹⁹ hikâyesinden kaynaklanmış olmalıdır. Hikâyede söylendiği üzere Nemrut’un

¹¹⁰ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 102, 123. [Urdun (vurdun, koydun, giydirdin)]

¹¹¹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 117.

¹¹² Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 3.

¹¹³ Bk. et-Tahrîm 66/10.

¹¹⁴ Bk. Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu’l-ümem ve’l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, 2. Baskı (Beyrut: Dâru Süveydan, 1967), 1: 183 vd.

¹¹⁵ el-Enbiyâ 21/ 69; el-Ankebût 29/ 24; es-Saffât 37/ 97.

¹¹⁶ Gökyay bu kelimeyi “güne” şeklinde okumuştur. Bk. Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 123); Muharrem Ergin ise “göne” şeklinde okumuştur [bk. Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994). 224] Doğrusu Muharrem Ergin’in okuduğu gibidir. [gön (deri), çolgadun (Beledin, sardın, bürüdü)]

¹¹⁷ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 102. [Oh (ok)]

¹¹⁸ Taberî, *Târihu’l-ümem*, 1: 274-275b.

¹¹⁹ Tekvîn 11/ 4-9.

göğe fırlattığı oka karşı balığın tutulması efsanesinin sözlü Türk kültüründe yaygın bir motif olduğu söylenebilir¹²⁰ ancak bu mitin kaynağı tarafımızca kesin olarak belirlenebilmiş değildir.

Hikâyelerde adı geçen peygamberlerden birisi de Hz. Musa'dır. Hikâyelerde Hz. Musa hem bu yönüyle hem de mucize olarak verilen asası ile birlikte "Musa Kelîm'ün âsâsı ağaç"¹²¹ ifadesinde anılmıştır. Hz. Musa Kur'an'da da belirtildiği üzere Allah'ın kendisiyle konuştuğu¹²² ve bu yüzden de "Kelîmullah" unvanını hak eden bir peygamberdir. Buna ilaveten Hz. Musa'nın asası Kur'an'daki anlatıma göre yılanı döndüren¹²³, vurulduğu yerden su çıkararak¹²⁴ ve denizi yaran¹²⁵ mucizevi bir nesnedir. Dede Korkut Hikâyeleri'nde Hz. Musa ile alakası olması bakımından olumsuz bir şahsiyet olarak Firavun'a da yer verilmiş ve "Fir'avun şişler yükleyüp yerden çıkarsa..."¹²⁶ denilmiştir. Firavun'un şişlerinden kastedilen muhtemelen Kur'an'daki "... ve kazıklar sahibi Firavun"¹²⁷ ayetinde ifade edilen kazıklar olsa gerektir. Kur'an tefsirlerinde başka yorumlar yanında Firavun'un insanları kazıklara çakarak veya asarak cezalandırdığı şeklinde yorumlar yapılmıştır.¹²⁸

Dede Korkut Hikâyeleri'nde peygamberlerle alakalı olarak geçen ifadelerde dikkat çeken önemli bir konu da mucize olgusudur. Kelâm ilminde mucize, peygamberlerin doğru söyleyen kimseler olduğunu teyit ve doğrulamak sadedinde Allah tarafından yaratılan olağanüstü olaylara verilen isimdir.¹²⁹ "Mucize" bir kelime olarak Kur'an'da geçmez. Onun yerine Kur'an'da beyyine¹³⁰, "burhan"¹³¹, sultan¹³², hakk¹³³ ve furkan¹³⁴ gibi kelimeler kullanılmıştır. Hadislerde de peygamberlik delilleri genellikle ayet kelimesiyle ifade

¹²⁰ Bkz. M. Sıtkı Aras, "Balık ve Folklorumuzdaki Yeri" *Türk Folkloru* 61 (1984): 21-23; Abanoz Küçük, "Alevi-Bektaşî Sözlü Kültüründen Derlenen Bir Etiyolojik Anlatı Üzerine "Neden Balığa Ölmeden Bıçak Vurulmaz?", *Alevilik Araştırmaları Dergisi* 6/12 (Aralık 2016): 1-12.

¹²¹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 25.

¹²² en-Nisâ 4/ 164.

¹²³ el-A'râf 7/ 107, 117; Tâ-hâ 20/ 18-21; eş-Şuarâ 26/ 32.

¹²⁴ el-Bakara 2/ 60; el-A'râf 7/ 160.

¹²⁵ eş-Şuarâ 26/ 60.

¹²⁶ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 136.

¹²⁷ el-Fecr 89/ 10.

¹²⁸ Ebû Câfer Muhammed et-Taberî, *Taberî Tefsiri* (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996), 9/108-110.

¹²⁹ Sadeddin Teftazânî, *Şerhu'l-akâidi'n-nesefiyye*, thk. Abdüsselâm b. Abdulhâdî Şennar (b.y.: y.y., 2007), 161; Fahrüddin er-Râzî, *Muhassalu'efkârî'l- mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn*, *Telhîsu'l-muhassal* ile birlikte (Mısır: Mektebetu Kulliyâti'l-Ezheriyye, ts.), 207; Ebu'l- Mu'în Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, thk. H.Atay - Ş.Ali Düzgün (Ankara, DİB Yayınları, 2003), 2: 38-39.

¹³⁰ el-A'râf 7/ 73.

¹³¹ el-A'râf 7/ 73.

¹³² el-Kasas 28/32; en-Nisâ 4/153; Hûd 11/96.

¹³³ Yûnus 10/76.

¹³⁴ el-Bakara 2/53.

edilmiştir.¹³⁵ Mucize teriminin kullanımına en erken h. III. asırdan itibaren rastlanmaktadır.¹³⁶ Dede Korkut Hikâyeleri içine serpiştirilmiş durumdaki çeşitli mucizeler¹³⁷, o dönemde Müslüman Oğuz Türklerinin peygamberlik ve peygamberler konusundaki inançlarının, genel İslamî kabüle paralel olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ve sahih hadislerde bulunmayan, farklı kültürlerden geçmiş ve halk kültüründe yaygın hale gelmiş bir takım inanışların da o dönemlerde Türkler içinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

4. MELEK VE ŞEYTAN

İslam inancının iman esaslarından olan Melekler; gözle görülmeyen nurdan yaratılmış varlıklar¹³⁸ olarak kabul edilir. Yine onlar erkek ve dişilikten yoksun, hiçbir şekilde günah işlemeyen, Allah'ın kendilerine verdiği görevleri eksiksiz yerine getiren, O'nun emirlerinin dışına çıkmayan ve O'ndan emir almadan kendi başlarına bir işe yapmayan, kanatları olan gaybî varlıklardır. İslam inancında Cebrâil, Mikail, İsrâfil ve Azrâil dört büyük melek olarak kabul edilir.¹³⁹ Dede Korkut Kitabı'nda dört büyük melekten ikisinden bahsedilmiştir. Bunlardan birisi Deli Dumrul Hikâyesinde uzun uzun bahsedilen ölüm meleği Azrâil, diğeri ise Begil Oğlu Emre'nin hikâyesinde birkaç cümleyle bahsi geçen Cebrâil'dir.

Deli Dumrul Hikâyesinde, Azrâil'in Allah'ın emir ve buyruğu ile yaşayanların canlarını alan görevli bir melek olduğu “Allah Teâlâ'dan buyruk oldu, al kanatlı Azrâil o yiğidin canını aldı.”¹⁴⁰ ve “Mere deli kavat, mana ne yalvarırsın? Allah Teâlâ'ya yalvar. menüm de elimde ne var? Men dahi bir yumuş oğlanıyam.”¹⁴¹ anlatımlarında vurgulu bir şekilde işlenmiştir. Azrâil'in emir kulu olduğunu söylediği cümle, İslam'daki meleklerin emredildikleri işi yapma akidesinin Türkler arasında yerleşik bir inanç haline geldiğinin bir göstergesidir. Hikâyede Azrâil'in “Al kanatlı” olduğu birkaç kez tekrarlanmaktadır.¹⁴² Meleklerin kanatlarının olduğu Kur'an'da “Hamd, gökleri ve yeri yaratan, melekleri ikiyeşer, üçer, dörder kanatlı elçiler yapan Allah'a mahsustur.”¹⁴³ ayetiyle bildirilmiştir. Ancak meleklerin kanatlarının nasıl olduğu ile ilgili Kur'an'da hiçbir açıklamada bulunulmamıştır. Melekler ile ilgili hadislerde de onların kanatlarından

¹³⁵ Halil İbrahim Bulut, “Mucize”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30:350.

¹³⁶ Na'im Hımsî, *Fikretü'l-câzi'l-Kur'an: Münzü'l-bi'seti'n-nebeviyye hatta asrine'l-hâzır* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 8.

¹³⁷ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 25, 123.

¹³⁸ Teftazânî, *Şerhu'l-akâidi'n-nesefiyye*, 272.

¹³⁹ Murat Serdar, “Semâvî Dinlerde Dört Büyük Melek (Cebrâil, Mikâil, İsrâfil, Azrâil)”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2008): 227-245.

¹⁴⁰ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 75.

¹⁴¹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 77. [Mere (bre, hey), mana (bana), menüm (benim), yumuş oğlanı (emir kulu)]

¹⁴² Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 75, 76, 78, 79.

¹⁴³ Fâtır 35/ 1.

bahsedilmektedir. Fakat Azrâil'in kırmızı kanatlı olması ile ilgili bir bilgi sahih hadislerde geçmemektedir. Zaten Kur'an ve hadislerde "Azrâil" şeklinde bir isim de bulunmamaktadır. Onun yerine "Meleku'l-Mevt (Ölüm Meleği)" ismi kullanılmıştır.¹⁴⁴ Azrâil, Müslümanların kültürüne daha sonradan İsrailiyattan geçmiştir. Durum böyle olunca Deli Dumrul hikâyesinde birkaç kez tekrarlanan "*al kanatlı Azrâil*" ifadesinin başka kültürlerin etkisi olduğu söylenebilir. Hikâyede Azrâil'in yaşlı ve heybetli bir adam şeklinde görünmesi¹⁴⁵ meleklerin insan şekline girebilip, farklı suretlerde görünebileceğine dair İslami kabulün bir tezahürüdür. Meleklerin insan şekline girdikleri hem Kur'an ayetleri hem de hadislerde bildirilen özellikleridir. Nitekim Kur'an'da Cebrâil'in Hz. Meryem'e bir adam şeklinde görüldüğü¹⁴⁶, yine Hz. Lut¹⁴⁷ ve İbrahim'i¹⁴⁸ ziyaret eden meleklerin de insan şeklinde geldikleri anlatılmıştır. Hadislerde de yine Cebrâil'in Dihyetü'l-Kelbî suretinde görüldüğü bilgisi yanında civarda görülmemiş, tanınmayan yabancı bir adam şeklinde görüldüğü bilgisi de bulunur.¹⁴⁹

Deli Dumrul Hikâyesinde Azrâil'in güvercine dönüşüp uçtuğu¹⁵⁰ söylenmiştir. Meleklerin hayvan şekline de girip giremeyecekleri konusu üzerinde durmak gerekir. Zira İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ve sahih hadisler içerisinde meleklerin hayvan suretine girdikleri ile ilgili bir bilgiye tarafımızca rastlanılmamıştır. Deli Dumrul Hikâyesinde olduğu gibi meleklerin güvercin gibi hayvanların şekillerine girmesi eski veya diğer dinlerden geçmiş bir kültür olmalıdır. Nitekim kimi sözlü gelenekte Hz. Musa ile ilgili olarak anlatılır olsa da Kirdecî Ali'nin¹⁵¹ Güvercin Manzumesi'nde ve Hz. Peygamberle ilgili olarak anlatılan güvercin doğan hikâyesinde Mikail'in doğan, Cebrâil'in ise güvercin donuna girmeleri söz konusudur. Öte yandan Bektaşî gelenekte Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî'nin Hacı Toğrul ile karşılaşması hikâyesinde Hacı Bektaş'ın güvercin donuna girmesi¹⁵² Türkler arasında İslam'dan önce güvercin ve doğanla ilgili bir kültür olduğunu ve Müslüman olduktan sonra da bu kültürün bir takım dini şahsiyetlerle ilgili olarak devam ettirildiğini gösterir niteliktedir.

Deli Dumrul'un "*Gök üzerinde al kanatlı Azrâil'e emir verdi.*"¹⁵³, "*Gök üzerinden al kanatlı Azrâil uçup geldi*"¹⁵⁴ sözüyle dillendirilen bir başka husus da meleklerin kanatları olan göksel

¹⁴⁴ Murat Serdar, "Semâvi Dinlerde Dört Büyük Melek", 237 vd.

¹⁴⁵ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 76.

¹⁴⁶ Meryem, 19/ 17.

¹⁴⁷ Hûd 11/ 77; el-Hicr 15/ 67.

¹⁴⁸ Hûd 11/ 69-70; el-Hicr 15/ 51-60.

¹⁴⁹ Buhârî, "İman" 34, 37.

¹⁵⁰ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 77.

¹⁵¹ 14. asır halk şairi. Bk. Necla Pekolcay, *İslâmî Türk Edebiyatı* (İstanbul, y.y., 1967), 77.

¹⁵² Bkz. Ahmet Taşğın - Bünyamin Solmaz, "Hacı Bektaş ve Hacı Toğrul Karşılaşması: Güvercin ve Doğan Donuna Bürünme" *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/1 (Winter 2012): 105-129.

¹⁵³ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 78.

¹⁵⁴ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 79.

varlıklar olarak kabul edildikleri ve dünyaya semadan indikleridir. Bu husus Kur'an'da melekler ile ilgili bildirilenlere uygunluk arz eder. Örneğin Kadir Suresi'nde Ruh (Cebrâil) ve meleklerin dünyaya indikleri¹⁵⁵ söylenmekte iken daha önce meâlini verdiğimiz Fâtır 35/1. ayette meleklerin ikişer, üçer ve dörder kanatlı varlıklar olarak yaratıldığı bildirilmektedir. Ayrıca başka ayetlerde de meleklerin semâvî varlıklar olduğu bildirilmektedir.¹⁵⁶

Dede Korkut'un kitabında ismi geçen diğer bir melek olan Cebrâil'e gelince, daha önce de dediğimiz gibi Begil oğlu Emre destanında onun hakkında ifadeler bulunmaktadır. Hikâyede Begil'in oğlunun kâfirlerle olan savaşı ve çetin kapışmaları anlatılır. Emre'nin kâfir karşısında zor durumda kalıp Allah'a sığındığı, Allah'ın da Cebrâil'e emrederek "Ya Cebrâil! Var, şu kuluma, kırk erce güç verdim."¹⁵⁷ dediği söylenir. Bunun dışında Azrâil gibi detaylı bir anlatım görülmez. Bu söylemde Tanrı'nın insan ile iletişim kurmasında Cebrâil'e biçilen rol, İslamî gelenekte vahiy meleği olarak kabul edilmesiyle benzerlik arz etmektedir.

Şeytan'a gelince, Dede Korkut Hikâyeleri'nde ondan Kavlık Koca oğlu Yeğenek Boy'unda "Sen Âdem'e taç urdun. Şeytana lânet kıldun. Bir suçtan ötürü, dergâhdan sürdün!"¹⁵⁸ şeklinde bahsedilmektedir. Bu cümlelerde İblis'in Hz. Âdem'e secde etmeyişi sonucunda Allah'a asi olup lanetlenmesine ve kovulmasına telmihte bulunulmuştur. Zira Kur'an'da İblis, Hz. Âdem'e secde etmediği için sorguya çekilen, kendisini "Ben ateşten yaratıldım. Âdem ise topraktan yaratıldı. Ateş topraktan üstündür." diye savunan ve Allah'a isyan ettiği için kâfir olup huzurdan kovulan¹⁵⁹ biridir. Bu tutumu yüzünden lanetlenmiştir ve kendisinden artık şeytan diye söz edilmiştir.

5. AHİRET

Dede Korkut Hikâyeleri'nde ölüm ve ölümden sonrası ile ilgili olarak Türklerin kendi kadim geleneklerinden bir takım motifler bulunmaktadır. Çalışmamızın kapsamı bağlamında ahiret inancı ile ilgili olarak dünya ve insanların fâni oluşu, ecel, ölüm, ahir zaman, kıyamet, cennet, cennette olan Müslümanların Allah'ın cemalini görmesi (rü'yetullah), Kevser Havuzu, cehennem gibi kavramlara yer verildiği görülmektedir.

Dünya ve içindekilerin bir gün mutlaka yok olacağı düşüncesi, Dede Korkut Hikâyeleri'nde çok az farklılıklarla birçok kez tekrarlanan bir soylamada şöyle dile getirilmiştir: "Kanı dedüğüm beg erenler; dünya benim deyenler? Ecel aldı, yer gizledi, Fânî dünya kime kaldı? Gelimli, gidimli dünya, âhir sonucu ölümlü dünya."¹⁶⁰ Başka bir soylamada, önceki ifadelere ilave

¹⁵⁵ el-Kadir 97/ 4.

¹⁵⁶ Bkz. el-Bakara 2/ 210; Âl-i İmrân 3/ 124; el-İsrâ 17/ 95; el-Furkân 25/ 25; ez-Zümer 39/ 75; el-Meâric 70/ 4;

¹⁵⁷ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 123.

¹⁵⁸ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 102, 123.

¹⁵⁹ el-Bakara 2/34; el-A'raf 7/11-13; el-Kehf 18/ 50; es-Sebe 34/ 20.

¹⁶⁰ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 30; ayrıca bk. 58, 74, 97, 144, 151.

yapılan “Bu kara yer bizi de yiyecektir. En nihayet uzun yaşın ucu ölüm, sonu ayrılık!”¹⁶¹ cümlelere hiç kimsenin ebedî olmadığı, hem dünyanın son bulacağı hem de insanın bir gün mutlaka öleceği belirtilmiştir. Deli Dumrul Hikâyesi özellikle ölüm ve Azrâil temalarının en geniş ve canlı bir anlatımla işlendiği destan olarak dikkat çekmektedir. Bununla birlikte kitabın mukaddimesinde ve diğer hikâyelerde de ölüm ve ahiret ile ilgili inancın izlerini taşıyan cümleler serpiştirilmiştir. Şöyle ki: Ölümün vakti olan ecel bellidir, vade dolmadan ölüm gelmez.¹⁶² Ölüm Allah’ın buyruğu ile gerçekleşir.¹⁶³ Canı veren de alan da Allah’tır.¹⁶⁴ Ölüm “Hakk’a vasıl olmak”¹⁶⁵ demektir. Ölen ise geriye gelmez.¹⁶⁶ Hikâyelerde geçen bu söylemler İslamî bakış açısıyla uyumludur. Zira İslam inancına göre ister kâinat isterse insan olsun her ikisinin de eceli Allah katındadır ve O’nun dilemesine bağlı olarak son bulacaklardır.¹⁶⁷ Dolayısıyla ezeli ve bâkî olan sadece Allah’tır. O’nun dışında kadim ve ebedî (lâ yezâl) başka bir varlık yoktur. Yeryüzündeki her şeyin fâni olduğu, bâkî ve sonsuz olanın sadece Allah olduğu, “Göklerde ve yerde olan her şey fânidir. Allah’ın varlığı ise sonsuz kalıcıdır.”¹⁶⁸ ayetlerinde bildirilmiştir.

İnsanın ölümü ve dünyanın yok olmasının bir hiçlik olmadığı, yapılan iyiliklerin ve kötülüklerin karşılığının alınacağı bir yere intikal olduğu cennet ve cehennem konu edinen hikâyelerdeki anlatımlardan anlaşılmaktadır. Nitekim hikâye sonlarında yapılan “Ağ bürçekli anan yeri behişt olsun. Ağ sakallu baban yeri uçmağ olsun”¹⁶⁹ “Ağ sakallu baban yeri cennet olsun. Ağ bürçekli anan yeri behişt olsun.”¹⁷⁰ şeklindeki alkışlarda ölen anne ve babanın yerinin Arapça, Farsça ve Türkçe karşılıkları kullanılmak suretiyle cennet olması temenni edilmiştir. Zira cennet, ebedi mükâfat yerine verilen Arapça bir isimdir. Uçmak, ise Türkçe bir kelime olup, cennet anlamındadır. Yukarıdaki cümlelerde geçen “behişt” ise Farsçada cennet demektir. Malum olduğu üzere İslamî gelenekte ahiret hayatında bir mükâfat olarak vaat edilen cennet, Allah’ın rızasına mazhar olan kimselerin gideceği yerdir.

Cennet bağlamında biri Kevser Havuzu diğeri de rü’yetullah olmak üzere iki hususun da hikâyelerde belirtildiği tespit edilmiştir. Bamsı Beyrek’in ölümünün anlatıldığı hikâyenin sonunda yapılan dua içerisinde geçen “Şir-i Merdân hazret-i Ali’nin elinden şarâban tahûrâ içmek

¹⁶¹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 151.

¹⁶² Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 1.

¹⁶³ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 75.

¹⁶⁴ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 77; ayrıca bk. 1.

¹⁶⁵ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 149.

¹⁶⁶ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 1.

¹⁶⁷ Al-i İmrân, 3/ 145; el-En’âm, 6/ 2; el-A’râf, 7/ 34

¹⁶⁸ er-Rahmân 55/ 26-27.

¹⁶⁹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 15. [Ağ bürçekli (ak saçlı)]

¹⁷⁰ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 74, 104, 152.

*Hudâ erzâni kılun.*¹⁷¹ şeklindeki niyaz gerçekten çok dikkat çekicidir. Zira hadislerde Hz. Ali'nin Kevser Havuzu'ndan su dağıtacağı ile ilgili bir rivayet bulunmamaktadır.

Rü'yetullaha gelince, Dede Korkut Hikâyeleri'nde hikâye sonlarında yapılan “*Amin deyenler didar görsün*”¹⁷² alkışının Allah'ın cennette görülmesinin temennisi olduğu düşünülmektedir. Hz. Peygamber “*Şu ayı nasıl birbirinize gösterebilmek için sıkışıp üst üste yağılmanıza gerek kalmaksızın hiç zahmetsizce görüyorsanız, Rabbinizi de öylece göreceksiniz.*”¹⁷³ sözleriyle rü'yetullahın olacağını haber vermiştir. Bu, sadece Ehl-i Sünnet ile Mücessime ve Müşebbihenin kabul ettiği, onlardan başka hiçbir Kelâm mezhebinin kabul etmediği bir inançtır.¹⁷⁴ Ehl-i Sünnet'e göre Allah, ahirette cennetteki müminler tarafından görülecektir. Ancak orada gerçekleşecek olan görme, bizim bu dünyada bildiğimiz görmeden farklı bir görme olacaktır.¹⁷⁵ Yukarıdaki söylem dikkate alındığında Oğuz Türklerinin Ehl-i Sünnet yorumunu benimsediklerini söylemek mümkündür.

Ahiret hayatında cennetin karşısında ceza ve azap görme mekâmı olarak cehennem düşüncesinin hikâyelerde, “*canını cehenneme saldı*”¹⁷⁶, “*cehennemde kayna*”¹⁷⁷ gibi söylemlerle ifade edildiği müşahede edilmektedir. Bu açıklamalar, o dönemde Oğuz Türkleri içinde ahiret inancı ile ilgili akidenin yerleşmiş, herkes tarafından bilinen ve kabul edilen inançlar olduğunu söylememize imkân vermektedir.

SONUÇ

Dede Korkut Hikâyeleri yazıya aktarılırken, aktarıcılar tarafından hikâyeler üzerinde herhangi bir tasarrufta bulunulup bulunulmadığı, şüphe ile karşılanması gereken bir durum olmakla birlikte böyle bir tasarrufun yapıldığına, hikâyelerin orijinal hallerinin değiştirilerek Sünni İslam yorumunun yaygın görüşlerine göre tanzim edildiğine dair bir veri de bulunmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla bizim bu çalışmamızda ifade ettiğimiz tespitler, hikâyelerin otantikliği ve orijinalliği korunarak aktarılmış varsayımına göre yapılmıştır. Eğer hikâyelerin yazıya aktaranlar tarafından dönemin yaygın anlayışına uyarlandığı delillerle ortaya konabilirse, bu durumda bazı tespitlerin değişebilmesi de söz konusu olacaktır.

Hikâyelerde, İslam'ın temel inanç esaslarının, inanılan ve yaşanan bir olgu, kültürel-dînî bir gerçeklik olarak hayatın içindeki olaylar ile birlikte ele alındığı, dinleyen ve okuyanlara

¹⁷¹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 152.

¹⁷² Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 30, 58, 74, 97, 133, 144, 152. [Dresden nüshasında bazen “ديدار” şeklinde yazılmış olduğundan, Gökyay da oraları dizar şeklinde okumuş. (Örn. Bkz. Osmanlıca Nüsha, 65 (35a). Ancak kelimenin anlamı düşünüldüğünde, didar olması daha doğru olacaktır.]

¹⁷³ Buhârî, “Rikak” 52, “Ezan” 129, “Tevhit” 24.

¹⁷⁴ Cüveynî, *Luma'u'l-edille*, 170.

¹⁷⁵ Krş., Teftazânî, *Şerhu'l-akâidi'n-nesefiyye*, 199; (Ayrıca rü'yetullah hakkında Mâtürîdî'nin görüşleri için bk. Mâtürîdî, *Tevhîd*, 77-86).

¹⁷⁶ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 29.

¹⁷⁷ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 53.

aktarıldığı müşahede edilmiştir. Hikâyeleri oluşturan aklın İslam inanç esaslarını ele alış tarzı, bir akide kitabı yazarının didaktik amaçlarını taşımaksızın ve kelam kitabı gibi kurgulamaksızın hayatın içindeki olaylarla birlikte inanılan ve yaşanan bir olgu, kültürel-dînî bir gerçeklik şeklindedir.

Hikâyelerin imanın altı esası içerisinde özellikle Allah inancı açısından zengin bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Allah'ın yüceliği, bilinmezliği, mekânda bulunmayışı, insana yakınlığı, varlığının devamlı oluşu, kudret ve güç sahibi olması gibi birçok ilâhî sifata, imana, iman ile ölmeye ve Allah'ın cemalini görmeye vurgu yapılmıştır. Hikâyelere "Besmele" ile başlanması Müslümanların her işe başlarken Allah'ın ismini anıp zikretme inancının tezahürü açısından da önemli bir göstergedir. Allah inancı dışında metin zenginliği bakımından ikinci sırada kader ile ilgili metinlerin yer almaktadır. Kader, kaza, dua, rızık, ecel, bela ve musibetler ele alınan konular arasındadır. Hikâyelerde başta Hz. Muhammed olmak üzere Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa'nın isimlerinin sarahaten yer aldığı tespit edilmiştir. Nübüvvet bağlamında Hz. Muhammed'e salât ve selam getirme, onun vesilesiyle günahların affedilmesi için Tanrı'ya niyazda bulunma ile ilgili inanç ve tutumlar öne çıkmaktadır. Melek tasavvurunda Azrâil ve Cebrâil hikâyelerde adları geçen iki büyük melektir. Allah'ın onlara emretmesi, onların da verilen emirleri yerine getirmesi melek inancıyla ilgili bir anlayışın hikâyelere yansımış halidir. hirete gelince, insanın ve dünyanın fâni oluşu, ölüm, kıyamet ve ahiret, hesaba çekilmek, Kevser Havuzu'ndan su içmek ile ilgili inanışlar da hikâyelerde açık bir şekilde görülen me'âd kategorisindeki inançlardandır.

Hikâyelerdeki itikada dair söylemler, İslam'ın iman edilmesi zorunlu olan ilke ve esaslarına herhangi bir aykırılık ve çelişki içermemekte, aksine onlarla tam bir uyum içerisinde yer almaktadır. İtikada ilişkin yorumların, Türklerin İslam'ı benimsemesinin akabinde karşılaştıkları üç mezhep içerisinde Mu'tezilî ve Şii bakış açısının değil, Ehl-i Sünnet düşüncesinin benimsendiğini ortaya koymaktadır. Nitekim yazıya geçirilen haliyle hikâyelerde Mu'tezile ve Şia etkisini ifade eden söylemlere rastlanılmamıştır. Zira Allah'ın ezeli sıfatlarının ve ahirette görüleceğinin kabulü, Mu'tezilî düşüncenin benimsenmediğinin önemli ölçütlerindedir. Aynı şekilde Şi'a'nın Hz. Ebu Bekir ve Osman'a karşı takındıkları olumsuz tavır düşünüldüğünde, bu olumsuzluğun Dede Korkut Hikâyeleri'nde bulunmaması ve hatta her ikisine karşı görklü ve âlimlerin serveri gibi övgü sözlerinin kullanılması Şîî yorumun kabul edilmediğini gösteren mühim kıstaslardandır. Ayrıca kader düşüncesine yaklaşımlarından bazı anlatılardaki ifadeler yüzeysel düşünüldüğünde kaderci bir tutum görülüyor gibi gelse de, mutlak tefviz ve mutlak kaderci anlayış yerine kesbi insana, yaratmayı da Allah'a izafe eden Ehl-i Sünnet yaklaşımıyla uyumlu olduğu müşahede edilmiştir.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. 21 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadis, 1995/1416.

Aras, M. Sıtkı. "Balık ve Folklorumuzdaki Yeri" . *Türk Folkloru* 61 (1984): 21-23.

- Arslan, Hulusi - Bozkurt, Mustafa. *SistematiK Kelam*. Ankara: TDV Yayın Matbaacılık, 2015.
- Aslan, İbrahim. "Levh-i Mahfûz'un Delâleti Sorunu". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50/1 (2009): 25-47.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm Cu'fî. *Sahîh-i Buhârî (Câmiü's-Sahîh)*. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1314.
- Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik. *Luma'u'l-edille fi kavâidi akâidi ehli's-sünneti ve'l-cemâat*. çev. Murat Serdar. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- Gökay, Orhan Şaik. "Dede Korkut". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 78-80. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Gökay, Orhan Şaik. *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 2000.
- Günay, Ünver - Güngör, Harun. *Türklerin Dini Tarihi: Başlangıçtan Günümüze*. Ankara: Ocak Yayınları, 1997.
- Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1991.
- Hımsî, Na'îm. *Fikretü İcâzi'l-Kur'ân: münzü'l- bi'seti'n- nebeviyye hatta asrîne'l-hâzir*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Işık, Harun - Serdar, Murat. *SistematiK Kelam I*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*. 6 Cilt. Beyrut: y.y., 1967.
- Karaman, Hayrettin v.dğr. *Kur'an Yolu Tefsiri*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi li ahkâmi'l-kur'ân*. 20 Cilt. Beyrut: yy., 1967.
- Küçük, Abanoz. "Alevi-Bektaşî Sözlü Kültüründen Derlenen Bir Etiyolojik Anlatı Üzerine "Neden Balğa Ölmeden Bıçak Vurulmaz?". *Alevilik Araştırmaları Dergisi* 6/12 (Aralık 2016): 1-12.
- Mâtüridî, Ebû Mansûr. *Kitâbu't-tevhîd*. thk. Fethullah Huleyf. İskenderiyye: Dâru'l-Câmiatu'l-Mısriyye, t.s.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisâbü'rî. *Sahih-i Müslim*. Vaduz: Thesaurus Islamicus Foundation, Cem'iyetü'l-Meknezi'l-İslâmî, 2000/1421.
- Nesefî, Ebu'l- Mu'în. *Tabsiratü'l-edille*. Thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2003.
- Pekolcay, Necla. *İslâmî Türk Edebiyatı*. İstanbul, 1967.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Muhassalu efkârî'l- mütekaddimîn ve'l- müteahhirîn mine'l- ulemâi ve'l- hukemâi ve'l-mütekellimîn* (telhîsu'l- muhassal ile birlikte). Mısır: Mektebetu Kulliyâti'l- Ezheriyye, 2007.

- Rossi, Ettore. Motivi biblici E coranici Nel Kitab-ı Dede Korkut. *Fuad Köprülü Armağanı*. 437-444. İstanbul: y.y., 1953.
- Sâbûnî, Nureddin. *Mâturîdiyye Akâidi*. Trc. Bekir Topaloğlu. 3. Baskı. Ankara: DİB Yayınları, 1982.
- Serdar, Murat. "Semâvî Dinlerde Dört Büyük Melek (Cebrâil, Mikâil, İsrâfil, Azrâil)". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2008): 227-245.
- Solmaz, Halil İbrahim "Mûcize". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 350-352. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Sümer, Faruk. *Oğuzlar*. 3. Baskı. İstanbul: Ana Yayınları, 1980.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr. *Tarihu'l-ümem ve'l-mülûk*. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. 2. Baskı. Beyrut: Dâru Süveydan, 1967.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr. *Taberî Tefsiri*. 9 cilt. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996.
- Taşgın, Ahmet - Solmaz, Bünyamin. "Hacı Bektaş ve Hacı Toğrul Karşılaşması: Güvercin ve Doğan Donuna Bürünme". *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/1 (Winter 2012): 105-129.
- Teftazânî, Sadeddin. *Şerhu'l-akâid*. Trc. Talha Hakan Alp. İstanbul: Yasin Yayınları, 2008.
- Teftazânî, Sadeddin. *Şerhu'l-akâidi'n- nesebiyye*. Thk. Abdüsselâm b. Abdülhâdî Şennar. b.y.: y.y., 2007.
- Togan, A. Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. 3. Baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1981.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Yakıcı, Ali. "Dede Korkut Kitabı'nda Görülen Ozan Tiplerinin Türkiye Sahası Âşıklık Geleneğinin Oluşumuna Etkisi", *Millî Folklor* 19/73 (2007): 40-47.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İrade". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 379-380. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: y.y., 1995.